

Borsos Balázs

A kérdőívtől a klaszteranalízisig. A második olvasat

Alexander (Sandy) Fenton emlékének

A Magyar Néprajzi Társaság 1970 óta ismeri el szakmai díjjal (Györffy Istvánról, illetve a junior kategóriában Jankó Jánosról elnevezett díjjal) tagjainak a magyar néprajztudomány számára végzett munkáját.¹ Azonban csak 1995-ben, Vargyas Gábor javaslatára döntött úgy a választmány, hogy a díjazottak a közgyűlésen előadást is tartsanak, mintegy a nagyközönség előtt is bizonyítandó: nem érdemtelesen részesültek a kitüntetésben. Tizenhét évvel ezelőtt friss Jankó-díjasként engem ért az a megtiszteltetés, hogy az akkori Györffy díjazottal, Pócs Éva professzor asszonnal együtt első lehettem a közgyűlésen előadók sorában. Bár egykori Jankó-díjasok közül sokan megkapták utóbb a Györffy-emlékérmét is (névsorban Bárth János, Gráfik Imre, Kósa László, Lukács László, Paládi-Kovács Attila, Pozsony Ferenc, Pócs Éva, Sárkány Mihály és Viga Gyula²), most jelenik meg először Önök előtt a Györffy emlékérem aktuális díjazottjaként olyan Jankó-díjas, aki a Közgyűlésen már előadást tartott. Ez a sajtós alkalom indított arra, hogy mostani előadásom címeként a korábbinak címét használjam fel. A második olvasat kifejezés azonban tartalmi különbségeket takar. Az 1995-ös előadás, mint alcíme is jelezte a természettudományos módszerek használatának lehetőségeit ismertette a néprajztudományban. A mai alkalmat viszont, hogy az előadó személyében a néprajz különböző generációi találkoznak a Közgyűlés előadói pulpitusán, arra szeretném felhasználni, hogy – nemzetközi kontextusba helyezve – a magyar néprajztudomány nagy közös vállalkozásai egyikének, a *Magyar Néprajzi Atlasznak* történetét idézzem fel: hogyan jutott el ez a mű az ötlettől a számítógépes feldolgozásig; a kérdőívtől a klaszteranalízisig.

Miután a nemzetközi néprajzi vizsgálatokban már a 19. században nyilvánvalóvá vált, hogy a kultúra jelenségeinek eredetét és történetét nem lehet sem feltárni, sem értelmezni anélkül, hogy a kultúra térbeli voltát figyelembe ne vennék, kézenfekvő lépés volt a kartográfiai módszer kifejlesztése, mert bármely jelenség térbelisége legkönnyebben az arra jellemző adatok térképre vitelével fogható meg. A térszemlélet elvi megalapozása után a néprajzi kartográfia egyre inkább a módszeresség igényével lépett fel és a 20. század első felében megszületett a néprajzi

¹ Előadásként elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság 2011. évi közgyűlésén.

² Ha legnagyobb sajnálatomra kihagytam valakit, annak az az oka, hogy a társaság honlapján szereplő dokumentumokból mind a Györffy-, mind a Jankó-díjasok esetében hiányzik a 2000. évi kitüntetés.

atlaszok ideája.³ A néprajzi atlaszok koncepciója ugyan változásokon ment át az utóbbi 100 esztendőben, de alapvetően minden atlasz abból a meg gondolásból indul ki, hogy egy adott nép kultúrájának feltárását és megértését megkönnyítheti, ha nemcsak egyes, hanem sok kulturális jelenséget viszünk térképre, amelyeket azonos elvek alapján gyűjtöttünk, amelyek a kultúra részterületeit minél teljesebben képviselik, s amelyek térképi ábrázolása az összevetés és összehasonlítás érdekében azonos elvek alapján történik. Német-, illetve Lengyelországban már 1920-as évek elején megfogalmazódott a néprajzi atlaszok készítésének terve. Az első, néprajzi szempontból is fontos munkát Jaberg és Jud 1928-tól publikált olasz és dél-svájci nyelvatlasza jelentette, amely az olasz nyelvterületen egyenletesen eloszlott több száz kutatópont anyagának földolgozásával igazolta, hogy hasonló módszertannal néprajzi atlasz is létrehozható.⁴ Az első igazi, tematikailag és méretében jól körülhatárolt, be is fejezett néprajzi atlaszt a két háború között Lengyelországban készítette el Kazimierz Moszynski és csapata, munkájuk azonban aránylag észrevétlen maradt. Az európai atlaszmunkálatokra jóval nagyobb hatást gyakorolt az 1930 és 1935 közt publikált, több mint 20.000 gyűjtőponton, levelezők által kitöltött 243 kérdést tartalmazó kérdőíveket részben feldolgozó német néprajzi atlasz (ADV) első, 120 térképből álló folyama. Bár egyes kérdésköreit és a feldolgozás szempontjait illetően nemigen tudta magát függetleníteni kora nemzetiszocialista közszellemétől.⁵ Számos fogyatékosága ellenére azonban az ADV bebizonyította a néprajzi atlaszok jogosultságát, és példaként szolgált a többi nemzet atlaszkészítői számára, akik már igyekeztek tanulni ennek hibáiból.⁶

A német minta alapján egy néprajzi atlasz készítése iránti érdeklődés Magyarországon Schwarz Elemér nevéhez köthetően már az 1920-as évek végén megjelent,⁷ de a kezdeményezést csak jó tíz évvel később öntötte formába Gunda Béla a Magyar Néprajzi Társaságban, 1939 októberében tartott előadásában.⁸ A szállításra vonatkozóan 20 témában kérdőívet is kidolgozott, és továbbiakat is tervezett. 700 felvételi ponton 1940-ben és 1942-ben már a gyűjtés is megindult,⁹ ám a munkálatok – mint Európában másutt is – a háború miatt megszakadtak.

Jelentős ilyen irányú tevékenység Európában, ekkoriban csupán a harcoktól nem pusztított Svédországban és Svájcban folyt. A skandináv ország elsősorban a

³ Barabás 1963: 20. A néprajzi atlaszok történetét kritikai szemmel magyarul elsősorban Barabás Jenő (1955, 1963) tekintette át. Az atlaszmunkálatokat a néprajzi kartográfia előzményire is messze kitekintve, regionális és történeti alapon legújabbban PhD dolgozatában Papp Árpád (2006) foglalta össze.

⁴ Barabás 1963: 24–27.

⁵ Az ADV háború előtti kérdőívei és térképei politikai problematikájáról teljes összefoglalót ad Gansohr-Meinl 1993. A tematikai egyoldalúság kiegyenlítése érdekében az atlasz struktúrájában, de új gyűjtés alapján Günter Wiegelmann készített anyagi néprajzi térképeket is, ezek azonban nem az atlasz keretei közt, hanem külön kötetben jelentek meg. Wiegelmann 1969.

⁶ Barabás 1955: 414–418.

⁷ Balassa – Szabadfalvi – Kovačevićova 1989: 453. Balassa 1997: 264.

⁸ Gunda 1939.

⁹ Barabás 1955: 418–420; Paládi-Kovács 1996 (1986–1988): 202–203.

gyűjtésre koncentrált: a harmincas évek végén elkészült tervek ellenére az anyagi kultúrával foglalkozó kötet csak 1957-ben jelent meg, a szellemi kultúrát bemutató második rész pedig további 20 évvel később, 1976-ban látott napvilágot. Svájcban az atlaszmunkálatok a svájciaknak tulajdonított rendszerességgel időben szervezeten és megszakítás nélkül folytak. Mivel a próbagyűjtés tanulságai a levelezőmódszer ellen szóltak,¹⁰ mindössze 11 kutató közel 400 kutatóponton, 1937 és 1942 között, összesen 150 témában folytatott gyűjtést, amelyet 1950-től 1983-ig folyamatosan meg is jelentettek. A térképek mellé az adatokat magyarázó, kiegészítő kommentárkötetek is készültek. Nem véletlenül tartja Barabás Jenő a svájci atlaszt kiemelkedő jelentőségűnek: „ez az első megfelelő bevezetéssel, magyarázó résszel együtt megjelent, komplett atlasz, amelynek szerkesztési munkálatainál elejétől kezdve következetesen végrehajtották a meghatározott célkitűzéseket.”¹¹ Egy minden szempontból kiérlelt atlasz elkészítésének nehézségeit jól tükrözi, hogy hasonlóan nagy lapszámú, sok kulturális aspektust átfogó és kommentárjaiban is kidolgozott atlasz igazából azóta sem született.

Pedig az európai atlaszmunkálatok az 1950-es évek második felében új lendületet kaptak, amelynek az egyes nemzeti atlaszok elkészítése mellett egy egységes elvek alapján szerkesztett *Európai Néprajzi Atlasz* elkészítése is célja volt. A szinkron módon, és kifejezetten térképgyűjtemény elkészítése céljából, nemzeti vagy országos szinten, nagy infrastruktúrával gyűjtött anyagokból összeállított „igazi” néprajzi atlaszok¹² készítése (a 21. századból visszatekintve már látszik) elsődlegesen közép-európai kérdésfelvetés és projekt maradt. A svéd és svájci atlaszon kívül részben vagy teljesen csak a magyar, a német, az osztrák, a lengyel, a finn és a szlovák atlasz készült el. A holland és belgiumi flamand területeket felölelő atlasz – mivel kizárólag a hiedelmekkel foglalkozik – egyoldalú maradt; a cseh atlasz, noha néprajzinak nevezik, kizárólag történeti adatokat tartalmaz, akárcsak a baltikumi; a jugoszláv és görög kezdeményezés néhány térkép publikálása után elhalt. A nemzetközi atlaszkonferenciákon megjelentek ugyan norvég, dán, bolgár, albán, portugál, francia, ír, brit és más nemzetiségű kutatók, de ha be is számoltak néprajzi atlaszok kezdeményezéséről, azok a terv formájánál többre nemigen jutottak. A hatalmas erőket mozgató előkészítő tevékenység, a más tudományágakra és az Európán kívüli területekre is kiterjedő érdeklődés¹³ ellenére az európai atlasz készítése is kudarcba fulladt: a munka mozgatói elhunytak, vagy érdeklődésüket vesztették, s az új generáció már máshova helyezte a néprajztudomány súlypont-

¹⁰ Weiss 1950: 18–19.

¹¹ Barabás 1963: 37.

¹² „Igazi” atlasznak ugyanis Ingrid Kretschmar, az *Osztrák Néprajzi Atlasz* egyik szerkesztője, a német, osztrák, és svájci atlaszok tanulságait összegezve csak azokat tartja, amelyek visszakereshető gyűjtőpontokhoz kötött, egy időszakot reprezentáló, és egységes módszerrel gyűjtött adatokat tartalmaznak. Kretschmer 1965: 12.

¹³ Lásd például Bratanić 1979; Kretschmer 1967, 1975.

ját.¹⁴ Az *Európai Néprajzi Atlaszból* mindössze egyetlen, az évi tűzgyújtást ábrázoló térkép készült el,¹⁵ s az is jórészt a korábbi nemzeti atlaszok adatbázisát használta. Az etnokartográfia intézményesített együttműködése is kimúltni látszik. Bár az 1990-es években a még készülő néprajzi atlaszok (cseh, magyar, szlovák) bizonyos fókig továbblétdítették a munkát. Az etnokartográfusok megváltozott névvel s megváltozott prioritással folytatták tevékenységüket, a súlypontot bizonyos témák térképészeti módszerekkel történő feldolgozására helyezve,¹⁶ a 21. évszázadra azonban már csak a hattyúdal maradt. 2000-ben, a szlovákiai Komáromban tartott 12. atlaszkonferencián az utolsó „nagy öregek” (H. L. Cox, Alexander Fenton) lemondtak a munkaközösség vezetéséről, s annak felélesztésére való kísérlet 2010-ben, Szegeden, lényegében visszhangtalan maradt.

Ugyanakkor a nemzetközi kapcsolatháló lazulása ellenére a nemzeti néprajzi atlaszokat készítő tevékenység nem szűnt meg. 2000-ben megjelent a történeti adatokat tartalmazó *Cseh Néprajzi Atlasz* 3. kötete és német nyelven a *Finn Néprajzi Atlasz* folklórkötete, 2003-ban pedig megindult az ötkötetesre tervezett *Román Néprajzi Atlasz* publikálása is. És itt kell megemlítenünk (bár nem nemzeti, hanem regionális kitekintésű) a 2002-ben napvilágot látott *A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszát* is, amely az idők szavát követve már nem papírra, hanem teljes egészében digitális adathordozóra készült.¹⁷ Ez a vállalkozás már átvezet bennünket a *Magyar Néprajzi Atlasz* készítéséhez.

Az atlaszmunkálatok felvirágzása az ötvenes évek közepén a magyar néprajztudományt is elérte. Bár a munka nem Gunda korábbi koncepciója mentén haladt, a folyamatosságot biztosította, hogy Gunda lett a magyar atlasz 1955-ben megalakult szerkesztőbizottságának a vezetője.¹⁸ A következő években azonban az atlaszmunkák (és a magyar néprajzi kartográfia) meghatározó személyiségévé Barabás Jenő vált, s a kész atlasz végül az ő főszerkesztésében jelent meg. Hosszú és kiterjedt tudományos vita eredményeképpen 1955 és 1959 között elkészült a 200 kérdéskört tartalmazó gyűjtőfüzet¹⁹). A 150 anyagi és az 50 szellemi kultúrára vonatkozó témakörben folsorolt több mint 1000 kérdés az 1960-ban még élő legöregebb adatközlők tudásának fölhasználásával az 1900 körüli kulturális képet

¹⁴ Az *Európai Néprajzi Atlasz* kudarcát hosszan elemzi Rooijackers and Meurkens (2000, különösen 79ff) a *Het Bureau* (A hivatal) című kulcsregény kapcsán, amelyet az Európai Atlaszbizottság egyik prominens tagja J. J. Voskuil írt. Ő a problémák háttérében generációs ellentétet sejt, nézetét azonban nem osztja mindenki (lásd Cox 1988).

¹⁵ Zender 1980.

¹⁶ Fenton 2000/2001: 225.

¹⁷ Voigt Vilmos lelkes hangú recenziója szerint „ez az első igazán modern technikával készült magyar néprajzi szakmunka. Mindenki ezt fogja utánozni, követni, kívánja meghaladni – hacsak nem akar végképp megrekedni valami őshagyományban.” Voigt 2002: 210.

¹⁸ A többi tag: Barabás Jenő, Diószegi Vilmos, Morvay Judit és Szolnoky Lajos.

¹⁹ Barabás et al 1959. Paládi-Kovács Attila (1996 (1986–1988): 203, illetve 1990: 96) véleménye szerint a tematikát a tudományos érvek mellett a szerkesztőbizottság tagjainak szakmai érdeklődése is befolyásolta.

igyekezett megrajzolni, de a gyűjtőfüzetek rákérdeztek a recens adatokra, illetve bizonyos jelenségek időbeli változására is.

Az 1959-ban megindult gyűjtés kezdetben csak Magyarországon folyt, ám már akkor tervezték, hogy a munkát (például a lengyel, vagy a szlovák atlasztól eltérően, amely a politikai határok közötti területre korlátozódott) a későbbiekben kiterjesztik a teljes magyar nyelvterületre a Felső-Őrségtől Moldváig.²⁰ A létező szocializmus korában figyelemreméltó döntés eredményeképpen fölmerülő munkát a különböző tudományos csereegyezmények keretében igyekeztek elvégezni: a korabeli viszonyokat és a korabeli terepmunka nehézségét jól jelzi, hogy a leghiányosabban a romániai gyűjtőpontok adatait sikerült összeszedni.²¹ Kezdetben 250 magyarországi és mintegy 100 külföldi gyűjtőponttal számoltak, amelyek száma a gyűjtés tapasztalatainak következtében $253 + 164 = 417$ -re nőtt. A határon túli kutatópontokból (a mai országokat sorolva) Romániában 100, Szlovákiában 35, Szerbiában 18, Ukrajnában 6, Horvátországban 3, és végül Ausztriában és Szlovéniában 1–1 található.²² Az atlasz szerkesztői arra törekedtek, hogy a kijelölt kutatópontok történeti, társadalmi, kulturális, gazdasági és vallási tekintetben egyaránt vidékük reprezentatív típusának legyenek tekinthetők.²³ A reprezentatív minta meghatározásánál azt is figyelembe vették, hogy a település lakossága hosszabb idő (több generáció, de legalább 100 év) óta helyben élő legyen.²⁴ Átlagosan

²⁰ A legkorábban kitöltött gyűjtőfüzeteken 1958-as évszám szerepel (például Decs, Tiszaeszlár). Bár a határon kívüli kutatópontok nagy részén tényleg csak az 1960-as évek második felében jártak a gyűjtők, erdélyi néprajzosok már 1958-ban kitöltöttek kérdőívet Magyarpécskáról (Vámszer Géza) és Torockóról (Faragó József), igaz, ez utóbbi helyen a gyűjtést 1968-ban megismételték. (Czövek 1992). Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének adattára őriz egy nem datált, anonim III. számú gyűjtőfüzetet (valójában egy vonalas füzetet, amelybe beírták a kérdés számát és a válaszokat), amely Kisbán Eszter szóbeli közlése szerint (bár a címlapon Barabás Jenő neve szerepel) dr. Kós Károly kézírásával készült, s Györgyfalváról, dr. Kós egyik kedves gyűjtőterületéről közöl adatokat.

²¹ Két kutatópontról (bár az alaptérképre fölkerültek) egyáltalán nincs teljesen kitöltött kérdőív: Hidalmáson nem is folyt gyűjtés, Igazfalváról csak szórványadatok vannak. Csak az első két gyűjtőfüzet készült Ákos, Értarcsa, Géres, Gyanta, Józsefszállás, Kide, Magyarszentmárton, Magyarszovát, Majláthfalva, Nagyszalonta, Óvár, Temesrékas, Újszentes, Vadász és Végvár esetében. A negyedik kötet hiányzik Györgyfalva, Kisbarcsa és Omor településekről. Bár Temesság településről megvan a negyedik kötet, abban csupán szórványadatok vannak. (Czövek 1992) A felsorolt 21 kutatópont közül csak a szlovákiai Óvár nincs Romániában.

²² A 417-es szám a végleges, az atlasz térképeinek alaphálóján megjelenő kutatópontokra vonatkozik. Ezek közül azonban Hidalmás és Igazfalva adatai az atlaszban mindössze 10–10 lapon szerepelnek. Ezt az (átfedések miatt) összesen 18 lapot szinte kivétel nélkül Barabás Jenő készítette (3 db: Morvay Judit, 2 db Szolnok János munkája), és az adatok nagy része más forrásból származik. A munka különböző fázisaiban azonban a 417 településnél több kutatópont is szóba kerülhetett: Balassa Iván (1993: 235, 1997: 264) szerint 258 magyarországi + 165 határon túli, összesen 423 pontot, Paládi-Kovács Attila (1996 (1986–1988): 203) szerint $260 + 160 = 420$ pontot választottak ki.

²³ Barabás 1967: 129.

²⁴ Paládi-Kovács 1996 (1986–1988): 204, illetve 1990: 97. Ezt a kritériumot nyilvánvalóan nem lehetett teljesíteni a bukovinai két település adatainak gyűjtésénél: ezeket a bukovinai székelyek és leszármazottaik mai lakóhelyén, Tolna megyében rögzítették.

400 km²-ként (egymástól 20–25 km távolságban)²⁵ választottak egy települést, az aprófalvas területeken sűrűbb, a nagyhatáru mezővárosok esetében ritkább ez a háló. Ezt a rendszert a határok mentén élő tömbmagyarságra is kiterjesztették, ám a szórványban élők esetében a kutatottság, illetve a helyi kapcsolatok, viszonyok is befolyásolták a döntést, melyik település került végül be a mintába. Az alapgyűjtést egy 12–15 fős törzsgárda mellett további 65–70 kutató végezte, s ez a szám a helyi kezdeményezések, a kiegészítő és pótgűjtések során összesen 159-re nőtt.²⁶ Mindez nem vált az anyag egységességének javára, de magyarázatul szolgál, hogy 1967-ig, az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának megalakulásáig az atlaszmunkálathoz (a legtöbb nemzettől eltérően) nem volt intézményi háttér. A 159 résztvevő azonban azt is bizonyítja, hogy ez a munka szinte a teljes magyar néprajzkutató gárdát megmozgatta, Andrásfalvy Bertalantól Voigt Vilmosig.

A gyűjtés első szakasza 1966-ban zárult. Ezután (kizárólag kézi eszközökkel) megkezdődött az anyag feldolgozása, melynek során 2000 munkatérkép készült. Ekkor jelent meg az első mutatóanyag az atlasz anyagából,²⁷ ám a földolgozás további pótgűjtések szükségességét is bizonyította, amelynek oroszánrészt 1968–1970 közt az egyes lapok készítői végezték.²⁸ A földolgozás következő szakaszában (1972-ig) döntöttek a készítendő lapokról, és meghatározták az alaptérkép jellemzőit.²⁹ A német, illetve lengyel atlaszsal megegyezően 1:2.000.000 méretarányú alaptérképre a jelentősebb folyók alkotta vízhálózat, valamint az akkori politikai határok mellett egy négyzethálót nyomtattak, és a települések helyzetét a térképen e négyzetháló alapján, két szintben definiálták.

Az 1970–1980-as években anyagi és tudományszervezési okokból a munkálatok lelassultak. Az első három kötet kiadására csak 1987-ben került sor, ám ezt – számos más nemzettől eltérően – hamarosan követték a többiek: a 9 kötetben összesen 634 térképlapot tartalmazó atlasz megjelenítése öt évvel később, 1992-ben lezárult.³⁰ A térképek elkészítésében végül összesen 12 néprajzkutató vett részt, a legtöbb lapot Paládi-Kovács Attila (126), Morvay Judit (74), Kisbán Eszter és Szolnoky Lajos (70–70) készítette.³¹ Az alaptérképre a települések fölé az egymást követő téma-

²⁵ Paládi-Kovács 1990: 97.

²⁶ Az atlasz lapjainak szerzőin kívül 10 vagy annál több településen (nem feltétlenül mind a négy kérdőívet kitöltve) dolgozott: Andrásfalvy Bertalan, Bellon Tibor, Ecsedy Csaba, Égető Melinda, Ikvai Nándor, Ikvainé Sándor Ildikó, Kósa László, Molnár Mária, Németh Imre, Selmeczi László, Szemerkényi Ágnes, Takács Lajos. A szerzők közül csak egy településen, és csak egy füzetet gyűjtött Szolnoky Lajos és Györgyi Erzsébet. Czövek 1992.

²⁷ Barabás et al. 1967.

²⁸ Ekkor került sor számos romániai település adatai fölvételére. A tervhez képest (Csehszlovákia 25, Szovjetunió 4, Románia 60, Jugoszlávia 15, Ausztria 1 (Barabás 1957: 619), ugyanis itt nőtt meg leginkább a kutatópontok száma.

²⁹ Paládi-Kovács 1996 (1986–1988): 204.

³⁰ Megjelenését több recenzió, illetve elemzés is fogadta. A már említetteken kívül például Gunda 1989; Gazda 1995.

³¹ A pontos számok: Barabás Jenő 53, Csalog Zsolt 53, Diószegi Vilmos 52, Füzes Endre 38, Györgyi Erzsébet 17, Hegyi Imre 4, Horváth Terézia 35, Kisbán Eszter 70, Morvay Judit 74, Paládi-

csoportokban eltérő színnel (zöld, barna, piros) nyomtatták az éppen térképezett kulturális jelenség ott jellemző változatának/változatainak jelét. A térkép címe és a jelkulcs magyar és német nyelven került a lapra. A nemzetközi atlaszkiadványokban általános követelménynek tartott magyarító kötet(ek) azonban sajnos nem készült(ek) el. A tervek szerint a térképek interpretálásához szükséges tényanyagot tartalmazták volna, valamint – a filológiai kifejtést más kiadványokra hagyva – egy aránylag rövid térképtérlemezést.³² Némi képet alkothatunk a tervről a mutatványanyag alapján, amelyben néhány lap kommentárját elkészítették.³³ Miután azonban az atlasz szerkesztői közül senki nem él már és a 12 szerző közül sincsenek már közöttünk hatan, és a néprajztudomány érdeklődésének súlypontja is megváltozott, az atlasz valószínűleg már végleg így befejezetlenül marad. A vállalkozás ennek ellenére számos további kutatási lehetőséget tartogat. Bár – mint a gyűjtőfüzetek tematikája is mutatja – a *Magyar Néprajzi Atlasz* a népi kultúra aspektusait tekintve nem igazán kiegyensúlyozott, más nemzetek atlaszaihoz képest gazdagnak tekinthető, és a népi kultúra 1900 körüli térbeli szerkezetéről így is teljes áttekintést ad.

Az átfogó kép megrajzolása azonban – az ábrázolt hatalmas anyagmennyiségre tekintettel – számítógépes feldolgozás nélkül nem lehetséges, ahogy erre már csaknem egy évtizeddel az atlasz első kötetének megjelenése előtt Paládi-Kovács Attila felhívta a figyelmet.³⁴ A kartográfiai módszerű vizsgálatok során ugyanis területi tagolódást úgy állapíthatunk meg, ha a térképeket egymásra vetítjük és megfigyeljük, hogy az azokon megjelenő határok hol csoportosulnak nyalábokká. Ilyen munkát végzett el a *Magyar Néprajzi Atlasz* népi építkezéssel foglalkozó lapjain Barabás Jenő,³⁵ és hasonló módon állapították meg az (önálló államként még akkor nem létező) Szlovákia területének kulturális tagolódását a *Szlovák Néprajzi Atlasz* készítői is.³⁶ Ezzel a kézi megoldással azonban 10–20-nál több térképet nem lehet feldolgozni. 634 lap esetében tehát egy másik eljárást, a csoportelemzést (klaszteranalízist) kell előnyben részesíteni, amely nem a határok, hanem az egyes gyűjtőpontokhoz kötött tulajdonságok elemzése alapján különít el területi egységeket, és amelyben a számítógép segítségével igénybe vehető.³⁷

Kovács Attila 126, Pócs Éva 20, Szolnoky Lajos 70. A többi 22 térkép szerzőpáros műve: Barabás – Hegyi 2, Hegyi – Szolnoky 1, Horváth – Hegyi 5, Kisbán – Hegyi 10, Morvay – Hegyi 3, Morvay – Barabás 1.

³² Paládi-Kovács 1990: 98.

³³ Barabás et al. 1967.

³⁴ Paládi-Kovács 1980: 69.

³⁵ Barabás 1991: 34–35. Az MNA kész lapjainak kiértékelését Barabás a Dunántúl tagolásában kísérte meg. 20 alkalmasnak tartott lapot elemzett. Ezek közül 8 esetben (221, 227, 237, 238, 241, 243, 244, 252) egyszerűsített térképen közölte a táji típusok elterjedtségét. Az izoglosszák egymásra vetítése azonban több térkép felhasználása esetén követhetetlenül kusza vonalakat adott, ezért végül csak a „hasonló térszerkezetet” mutató térképek alapján (füstös konyha, padkás kemence, konyhai kemence, 2-3 bejárat) közölt tagolódási képet.

³⁶ Kovačevićova 1990: XX. témacsoport. A *Szlovák Néprajzi Atlasz* módszertanát (gyűjtőpontok kiválasztása, az adatok pont helyett felületi térképi ábrázolása) azonban súlyos kritikák érték. Paládi-Kovács 1993. Lásd még Borsos 2011: 98–99.

³⁷ A gyűjtőpontokhoz kötött adatok számítógép nélküli elemzésének nehézségeit jól mutatja Har-

A csoportelemzés (klaszteranalízis) alapelve szerint az elemeket, az azokat jellemző n számú változó értékei alapján egy n dimenziós virtuális térben helyezi el. Jelen esetben tehát a 417 gyűjtőpontot a 634 kulturális jelenségnek ott megjelenő területi változatai alapján jellemezzük. A csoportelemzés folyamata során az elemek (gyűjtőpontok) egymástól való távolságát vizsgálja a számítógép, és a távolság alapján csoportokba (klaszterekbe) osztja azokat. A klaszteranalízis fajtái között létezik az ún. hierarchikus módszer, amelynek jellemzője, hogy nem adja meg a csoportok számát, csak az elemek és azok csoportjainak rendszerezett felépítését. A különböző klaszterezési eljárások abban térnek el egymástól, hogyan számítják ki a csoportok közti távolságot.³⁸ A hierarchikus agglomerációs rendszerek felépítése során az ún. feltételes optimumot kereső eljárásokat célszerű használni, mert ezek adják valamennyi csoportosítás esetén a legvalószerűbb eloszlást,³⁹ s közülük is az ún. Ward-módszert, amely a csoporton belüli változatosság minimalizálására törekszik, tehát a kisebb, de egymásra jobban hasonlító elemekből álló csoportok létrejöttének kedvez.⁴⁰ Az így végrehajtott klaszterezési eljárás tulajdonképpen egy folyamatnak is tekinthető, ahol az elemzés kezdetén mindegyik elem egyetlen, csak önmagából álló csoportot alkot, a folyamat végén pedig valamennyi elem egyetlen csoportba tömörül.⁴¹ Az, hogy ebben a folyamatban hol húzzuk meg a határt, az elemzéstől és az elemzés céljától függ. Minél több a csoportok száma, annál kevesebb elem található egyben, és azok jobban hasonlítanak egymásra, míg kevés csoport esetében egymástól erősen különböző elemek is együtt maradnak. Általában ott célszerű meghúzni a határt, ahol az egyes csoportok összevonását jellemző érték (az úgynevezett szórásnégyzet) hirtelen megnő. Ez azt jelenti, hogy a következő szinten már egymástól nagyon különböző elemek kerültek egy csoportba. Ilyen ugrás azonban a folyamatban több helyen is előfordulhat, vagyis az elemzés során különböző mélységben, különböző részletezési szinten is megállapíthatunk csoportokat.⁴²

Az előbbieken ismertetett klaszteranalízis és az eredmény elemző vizsgálata elkészült, és segítségével a magyar népi kultúrát illetően a teljes magyar nyelvterületen nagy, közepes, kis, sőt egyes esetekben mikro-méretű egységekre bontható területi tagolódást állapíthattunk meg. Ezzel pedig reményeim szerint elérhettük

kai Imre munkája, aki táji rendszerezését már kifejezetten ezekre alapozta. Kiválasztotta a házat alkotó szerkezeti elemek közül azt a hatot (falszerkezet, tetőszerkezet, tetőforma, alaprajzi elrendezés, füstelvezetés, tüzelők), amelyekkel az atlasz foglalkozik (összesen 9 lapon). Az atlaszban még szereplő két elemet (tető/fal csatlakozás, homlokzat) ugyan figyelembe vette, de heterogén jelentkezésük miatt a táji tagolódás túlbonyolódott volna. E 9 lap adatait vaktérképre vetítve így is 185 „mikro-házrendszer” állapított meg, amelyet nagyobb házrendszeri zónákba vont össze. Harkai 1995: 88.

³⁸ Füstös – Kovács 1989: 241–242.

³⁹ Füstös – Meszéna – Simonné 1986: 209, 212.

⁴⁰ Füstös – Kovács 1989: 26.

⁴¹ Füstös – Kovács 1989: 216–217.

⁴² Füstös – Kovács 1989: 220–221.

az 1960–1980-as évek néprajzos generációjja összefogásával készült munka, a *Magyar Néprajzi Atlasz* készítésének egyik legfőbb célját, Balogh Balázs szavaival: „egy szintézis szintézisét”.⁴³

IRODALOM

- BALASSA Iván – KOVAČEVIČOVA, Soňa – SZABADFALVI József
1989 Három vélemény a Magyar Néprajzi Atlasz I–III. kötetéről. *Ethnographia* 100. 453–459.
- BALASSA Iván
1997 Magyar Néprajzi Atlasz. *Acta Ethnographica Hungarica* 42. 263–267.
- BALOGH Balázs
2011 Egy szintézis összefoglalása elé. In Borsos Balázs: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája* I. 15–16. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- BARABÁS Jenő – DIÓSZEGI Vilmos – GUNDA Béla – Sz. MORVAY Judit – SZOLNOKY Lajos
1959 *Magyar Néprajzi Atlasz*. Gyűjtési útmutató: MTA – Magyar Nemzeti Múzeum. 11.
- BARABÁS Jenő – DIÓSZEGI Vilmos – HEGYI Imre – MORVAY Judit – PALÁDI-KOVÁCS Attila – SZOLNOKY Lajos
1967 Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából. *Néprajzi Értesítő* 49. 5–72.
- BARABÁS Jenő
1955 Az európai néprajzi atlaszmunkálatok tanulságai. *Ethnographia* 66. 409–426.
1957 A Magyar Néprajzi Atlasz elvi és gyakorlati problémái. *Ethnographia* 68. 609–626.
1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest: Akadémiai Kiadó.
1967 A Magyar Néprajzi Atlasz helye és jelentősége az európai etnológiai vizsgálatokban. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Oszt. Közleményei* 24. 117–133.
- BRATANIĆ, Branimir
1979 Ethnological Cartography and Atlases. In Cuisenier, Jean (ed.): *Europe as a Culture Area*. 95–122. The Hague – Paris – New York: Mouton.
- BORSOS Balázs
2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája* I–II. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- COX, H. L.
1988 De Ethnologische Atlas van Europa en de aangrenzenden landen: alleen een generatieconflict? *Volkskundig Bulletin* 14. 4–24.
- CZÖVEK Judit (összeáll.)
1992 A Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtői. In Barabás Jenő (főszerk.): *Magyar Néprajzi Atlasz* 9. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FENTON, Alexander
2000/2001 Schlußwort – Zárszó – Závěrečné slovo. *Acta Ethnologica Danubiana* 2–3. 223–228.
- FÜSTÖS László – KOVÁCS Erzsébet
1989 *A számítógépes adatelemzés statisztikai módszerei*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- FÜSTÖS László – MESZÉNA György – SIMONNÉ MOSOLYGÓ Nóra
1986 *A sokváltozós adatelemzés statisztikai módszerei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GANSOHR-MEINEL, Heidi
1993 „Fragen an das Volk“ *Der Atlas der deutschen Volkskunde 1928–1945. Ein Beitrag*

⁴³ Balogh 2011: 16.

zur *Geschichte einer Institution*. Würzburg: Königshausen & Neumann. /Quellen und Forschungen zur europäischen Ethnologie 13. Hrsg. Harmening, Dieter/

GAZDA Klára

1995 A Magyar Néprajzi Atlasz. *Erdélyi Múzeum* 57. 1–2. 135–139.

GUNDA Béla

1939 A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése. *Néprajzi Értésítő* 31. 294–300.

1989 Die ungarischen ethnographische Kartographie. In *Bericht über den 17. österreichischen Historikertag in Eisenstadt. Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Geschichtsvereine* 26. 239–249.

HARKAI Imre

1995 *Házrendszerek és szerepük a magyar népi építészetben*. Budapest: LaVik 1992TM

KRETSCHMER, Ingrid

1965 *Die thematische Karte als wissenschaftlichen Aussageform der Volkskunde*. Bad Godesberg: Bundesanstalt f. Landeskunde u. Landforschung.

1967 Volkskundeatlanten in Europa und ihre Bedeutung für die geographische Forschung. *Mitteilungen der Österreichische Geographische Gesellschaft* 109. 297–307

1975 Ethnologische Atlanten in Europa, ihre Entwicklung und ihr Beitrag an die Thematische Kartographie. *Internationales Jahrbuch für Kartographie* 15. 55–90.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1980 A kulturális régiók néprajzi vizsgálata. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. 57–76. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7./

1990 Néprajzi térképezés Magyarországon. In Paládi-Kovács Attila: *Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–80-as években*. 94–101. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Documentatio Ethnographica 14./

1993 *Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava. 1990. *Ethnographia* 104. 239–240.

1996 (1986–1988) Ethnographical cartography in Hungary. In: Paládi-Kovács Attila: *Ethnic traditions, classes and communities*. 201–209. MTA Néprajzi Kutatóintézet. (Első kiadás: *Acta Ethnographica Hungarica* 34. 325–332.)

PAPP Árpád

2006 Néprajzi kartográfia Európában (PhD értekezés kézírata)

ROOIJAKKERS, Gerard – MEURKENS, Peter

2000 Struggling with the European Atlas. Voskuil's Portrait of European Ethnology. *Ethnologia Europaea* 30. 75–95.

VOIGT Vilmos

2002 Hagyomány és modernizáció az első modern magyar néprajzi atlaszban. *Ház és ember* 15. 205–212.

WEISS, Richard

1950 *Einführung in den Atlas der schweizerischen Volkskunde*. Basel: Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde.

WIEGELMANN, Günter

1969 Erste Ergebnisse der ADV-Umfragen zur alten bauerlichen Arbeit. *Rheinischen Vierteljahrsblätter* 33. 208–262.

NÉPRAJZI ATLASZOK

Ausztria

BURGSTALLER, Ernst – HELBOK, Adolf (Hrsg.)

1959 *Österreichischer Volkskundeatlas* 1. Lieferung. Linz: Herman Böhlau.

WOLFRAM, Richard – LENDL, Egon unter Mitarbeit von Kretschmer, Ingrid (Hrsg.)

1965 *Österreichischer Volkskundeatlas* 2. Lieferung. Wien: Herman Böhlau.

WOLFRAM, Richard – LENDL, Egon – KRETSCHMER, Ingrid unter Mitarbeit von KLENK, Edith (Hrsg.)

1968 *Österreichischer Volkskundeatlas* 3. Lieferung. Wien: Herman Böhlau.

WOLFRAM, Richard – KRETSCHMER, Ingrid unter Mitarbeit von KLENK, Edith (Hrsg.)

1971 *Österreichischer Volkskundeatlas* 4. Lieferung. Wien: Herman Böhlau.

WOLFRAM, Richard – KRETSCHMER, Ingrid (Hrsg.)

1974/1977/1979 *Österreichischer Volkskundeatlas* 5. Lieferung., 6. Lieferung 1–2. Teil. Wien: Herman Böhlau.

Baltikum

TERENTEVA, L. N. – RABINOVICA, M. G. (red.)

1985 *Istoriko-etnografskij atlas Pribaltiki: Zemledelenie*. Vilnius: Mosklas.

TERENTEVA, L. N. – MASLOVOJ, G. S. (red.)

1986 *Istoriko-etnografskij atlas Pribaltiki: Odezda*. Riga: Zinatne.

Csehország

VAREKA, Josef (red.)

1978 *Etnografický Atlas 1. Ethnographischer Atlas 1. Opera ethnologica 8. Praha: Československá akademie věd. Ústav pro etnografii a folkloristiku.*

SCHEUFLER, Vladimír (red.)

1991 *Etnografický Atlas 2. Ethnographischer Atlas 2. Opera ethnologica 12. Praha: Československá akademie věd. Ústav pro etnografii a folkloristiku.*

MARTÍNEK, Zdeněk

2000 *Etnografický Atlas Čech, Moravy a Slezska 3. Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756. Praha: Československá akademie věd. Ústav pro etnografii a folkloristiku.*

Finnország

VUORELA, Toivo (toimittanut, ed.)

1976 *Souomen Kansankulttuurin Kartasto 1. Aineellinen kulttuuri. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Atlas der Finnischen Volkskultur 1. Materielle Kultur. Helsinki: Finnische Literaturgesellschaft.*

SARMELA, Matti

2000 *Atlas der Finnischen Volkskultur 2. Finnische Volksüberlieferung. Münster et al: Waxmann*

Görögország (szerk. nélkül)

é. n. ΑΤΛΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ. ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ. ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ. ΛΕΥΚΩΜΑ Ι.

Hollandia

MEERTENS, Pieter Jacobus – de MEYER, Maurits

1959 *Volkskunde-Atlas. Aflevering I.* Antwerpen-Amsterdam: Uitgeversmij N. V. Standaard-Boekhandel.

1965 *Volkskunde-Atlas. Aflevering II.* Antwerpen: Uitgeversmij N. V. Standaard-Boekhandel.

MEERTENS, Pieter Jacobus – de MEYER, Maurits – PEETERS, Karel Constant – VOSKUIL, Johannes J.

1968 *Volkskunde-Atlas. Aflevering III.* Antwerpen-Utrecht: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.

- 1969 *Volkskunde-Atlas. Aflevering IV.* Antwerpen-Utrecht: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Jugoszlávia
N. N.
1963 *Etnološki Atlas Jugoslavije, Pokusne Karte.* Zagreb: kiadó nélkül.
- BELAJ, Vitomir (red.)
1989 *Etnološki Atlas Jugoslavie. Karte s komentarima. Svezak 1. Ethnologischen Atlas von Jugoslawien. Karten mit Kommentaren.* Heft 1. Zagreb: Centar za etnolosku kartografiju Filozofskog Fakulteta Sveucilista.
- Lengyelország
MOSZYŃSKI, Kazimierz (red.)
1934–1936 *Atlas kultury ludowej w Polsce* 1–3. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- GAJEK, Józef (red.)
1958 *Polski Atlas Etnograficzny.* Zeszyt próbny. Mapy 1–17. Wrocław: Polska Akademia Nauk, Instytut Historii Kultury Materialnej.
1964–1981 *Polski Atlas Etnograficzny.* Zeszyt I–VI. Mapy 1–355. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Historii Kultury Materialnej.
- Magyarország
BARABÁS Jenő (szerk.)
1987–1992 *Magyar Néprajzi Atlasz* I–IX. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Németország
HARMJANZ, Heinrich – Röhr, Erich (Hrsg.)
1937–1940 *Atlas der deutschen Volkskunde.* 1–6. Lieferung. Leipzig: Hirzel.
- ZENDER, Matthias (Hrsg.)
1958/1959/1962 *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Auf Grund der von 1929 bis 1935 durchgeführten Sammlungen im Auftrage der Deutsche Forschungsgemeinschaft.* 1–3. Lieferung. Marburg: Elwert.
- ZENDER, Matthias (Hrsg.) in Zusammenarbeit mit Grober-Glück, Gerda – Wiegmann, Günter
1965/1973 *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Auf Grund der von 1929 bis 1935 durchgeführten Sammlungen im Auftrage der Deutsche Forschungsgemeinschaft.* 4–5. Lieferung. Marburg: Elwert.
- ZENDER, Matthias (Hrsg.) in Zusammenarbeit mit Cox, H. L. – Grober-Glück, Gerda – Wiegmann, Günter
1977/1979 *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Auf Grund der von 1929 bis 1935 durchgeführten Sammlungen im Auftrage der Deutsche Forschungsgemeinschaft.* 6–7. Lieferung. Marburg: Elwert.
- Románia
GHINOIU, Ion (ed.)
2003/2005/2008 *Atlasul Etnografic Român. 1: Habitatul, 2: Ocupațiile, 3. Technica populara – Alimentatia (Romanian Ethnographic Atlas, 1. Habitat. 2. Occupation, 3. Handicrafts – Food)* Bucuresti: Editura Academiei Române et al.
- Svájc
GEIGER, Paul – WEISS, Richard (Hrsg.) weitergeführt von ESCHER, Walter – LIEBL, Elsbeth – NIEDERER, Arnold
1950–1983 *Atlas der schweizerischen Volkskunde.* Basel: Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde.
- Svédország
ERIXON, Sigurd (red.)
1957 *Atlas över Svensk Folkkultur I. Materiell och Social Kultur. Atlas of Swedish Folk Culture. I. Material and Social Culture.* Uddevalla: Kung. Gustav Adolfs Akademien – Bokförlaget Niloé.

CAMPBELL, Åke – NYMAN, Åsa (red.)

- 1976 *Atlas över Svensk Folkkultur II. Säger, tro och högtidssed. 1. Kartor; 2. Kommentar. Atlas of Swedish Folk Culture II. Popular Beliefs, Legends and Calendar Customs.* Uppsala: Kung. Gustav Adolfs Akademien – AB Lundequistska Bokhandeln.

Szlovákia

KOVAČEVIČOVA, Soňa (red.)

- 1990 *Etnografický Atlas Slovenska.* Bratislava: Národopisný Ústav Slovenskej Akadémie Vied – Slovenská Kartografia.
 1991 *Ethnographischer Atlas der Slowakei. Übersetzungen der Texte und der Erläuterungen.* Bratislava: Národopisný Ústav Slovenskej Akadémie Vied – Slovenská Kartografia.

Nemzetközi Néprajzi Atlasz

ZENDER, Matthias (Hrsg.)

- 1980 *Die Termine des Jahresfeuer in Europa. Erläuterungen zur Verbreitungskarte.* (Forschungen zum Ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer 1.) Göttingen: Otto Schwartz & Co.

Egyéb atlaszok

JABERG, Karl – JUD, Jacob

- 1928–1940 *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz.* Zofingen.

Vajdaság

PAPP Árpád (szerk.)

- 2002 *Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza.* CD. Szabadka: Kiss Lajos Néprajzi Társaság.

Balázs Borsos

FROM QUESTIONNAIRE TO CLUSTER ANALYSIS THE SECOND READING

The article is a written version of the author's lecture delivered at the 124th annual meeting of the Hungarian Ethnographic Society on the occasion of his being honoured with the Györfly István Award. The author summarises the history of one of the outstanding collaborative projects of Hungarian ethnography, namely, the Hungarian Ethnographic Atlas, and surveys how it developed from idea to computer analysis, from questionnaires to cluster analysis. The first part of the article presents the beginning of ethnographic cartography, then it provides an overview about international ethno-cartographic projects in course of the 20th century with references to the Hungarian Atlas. The second part of the article in detail discusses the concept, theoretical and practical basis of the Hungarian Ethnographic Atlas and the achievements of the research project. The Atlas was published between 1987 and 1992 in nine volumes presenting the data of 417 sites of survey on 634 maps. The author concludes his article with a presentation of the digital processing of the data of the Atlas, which makes it possible to identify the regional structure of Hungarian folk culture with the help of cluster analysis.